

Bodor Ákos, Hegedüs Márk és Grünhut Zoltán

Az embertársakba vetett bizalom Magyarországon a hagyományos kérdőíves eszközök alapján

Absztrakt: A tanulmány az embertársakba vetett bizalom, vagyis a legtágabban értelmezhető személyközi bizalom mérésére kifejlesztett kérdőíves eszközöket tekinti át, különböző adatbázisok mentén, s hosszabb időspektrumra vonatkozóan. A legnevesebb nemzetközi összehasonlító vizsgálatok többféle mérési megközelítést alkalmaznak az ismeretlen mások felé érzett bizalom megragadására. Ezek a közös elméleti háttér egy-egy sarkalatos dimenziójára támaszkodnak. Az alkalmazott kérdőíves eszközök ma már mind bevett, hagyományos módszereknek tekinthetők a szakirodalomban. Mindez lehetővé teszi, hogy az adatbázisok vonatkozó eredményeit összevessük, s az eszközök „működését” átfogóbban lássuk. A tanulmány különös figyelemmel Magyarországra végzi el ezt az áttekintést, hogy így a kérdőíves technikák tükrében képet alkothasson az embertársakba vetett bizalom hazai sajátosságairól.

Kulcsszavak: bizalom, kérdőíves módszerek, nemzetközi adatbázisok, Magyarország

Bevezetés

A tanulmánynak kettős célja van: egyrészt bemutatni a legtágabban értelmezhető személyközi bizalom mérésére kifejlesztett, a különböző adatbázisokban leggyakrabban használt kérdőíves eszközöket, másrészt ezek alapján felvázolni a bizalom ismérveit Magyarországon, illetve elhelyezni azt európai perspektívában.

A bizalommal foglalkozó irodalomban több olyan munkát találunk, amelyek részletesen tárgyalják az empirikus vizsgálatok kérdéskörét (Bauer és Freitag 2018; Cook és Cooper 2003; Hardin 2002; Levi és Stoker 2000; Lyon et al. 2012; Nannestad 2008; Nooteboom 2002; Sztompka 1999; Uslaner 2002). A mérés leginkább elterjedt módszereit tekintve egyrészt megkülönböztethetjük a bizalmat közvetlenül megragadó, önbevalláson (*self-report*) alapuló kérdőíves technikát, illetve a közvetett jellegű, döntéseket és viselkedést megfigyelő kísérleti eljárást (ez utóbbiról lásd bővebben: Buskens et al. 2018; Wilson 2018). Jelen tanulmány fókusza csak a kérdőíves technikára irányul, a bizalom különböző típusait tekintve pedig a személyközi bizalomra, és azon belül is a legáltalánosabb embercsoportra vonatkozó bizalom jelenségére korlátozódik, amit mi *embertársakba vetett bizalom*nak nevezünk.¹ Mindazonáltal elsődleges célunk nem módszertani vagy kérdéstechnikai jellegű. Sokkal inkább egy átfogó, leírói kép felvázolása arról, a rendelkezésre álló adatok alapján milyen következtetéseket vonhatunk le a bizalom percepciójáról, értelmezéséről magyarországi viszonylatban. Mindezt az elérhető adatforrások és eszközök lehető leg szélesebb körének használatával próbáljuk megvalósítani. Az elmúlt években, évtizedekben számos empirikus jellegű tanulmány foglalkozott a magyar társadalom bizalmával (többek között: Boda és Medve-Bálint 2012; Bodor et al. 2017; Csité 2009; Csizmadia 2014; Csukás és Kovács 2003; Dupcsik és Tóth 2008; Gerő és Hajdu 2015; Giczi és Sik 2009; Grünhut és Bodor 2019; Grünhut és Bodor 2020; Grünhut et al. 2019a, 2019b, 2019c; Győri et al. 2020; Hajdu 2012; Hajdu és Megyesi 2017; Keller 2009; Kopasz 2005; Pusztai 2018; Seligman és Füzier 2014; Tóth 2005, 2009; Vit 2018). E vizsgálatok meg egyeznek abban, hogy gyakorlatilag kivétel nélkül a bizalom úgynevezett standard kérdőíves eszközét használják elemzéseikben, különböző adatforrásokra támaszkodva. Jelen tanulmányban egyrészt e kérdőíves formula eltérő adatfelvételeken kapott eredményeit hasonlítjuk össze, valamint bemutatunk két olyan alternatív mérőeszközt is, amelyek még használatosak és elérhetőek egyes nagymintás nemzetközi, összehasonlító felmérésekben, a hazai irodalomban azonban ritkábban jelennek meg.

A bizalom mérésének kérdőíves módszere

A legtágabban értelmezhető embercsoport felé irányuló bizalmat *általánosított, társadalmi*, vagy *morális* bizalomnak nevezik a szakirodalomban. Saját fogalomhasználatunk szerint e bizalomforma az *embertársakba vetett bizalom*, amelyet kérdőíves módszerrel

¹ A fogalom tisztázását lásd e tanulmányblokk első írásában.

leggyakrabban a standard bizalomkérdés révén igyekeznek megragadni. A változó szövegezése a következő: „Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?” E kérdés alkalmazása komoly múltra tekint vissza.² Eleinte inkább dichotóm (igen–nem) válaszlehetőségekkel használták, a különféle skálák alkalmazása csak később terjedt el (bővebben lásd: Grünhut et al. 2019b). A mérés finomításának céljából Morris Rosenberg a standard bizalomkérdést kiegészítette további négy itemmel, így létrehozva az úgynevezett „mizantrópia skálát” (Rosenberg 1956). A Rosenberg-féle skála eredeti formájában ugyan nem vált elterjedté, mégis számottevően előmozdította a bizalom azonosításának és vizsgálatának fejlődését, ugyanis a kérdések közül kettő használata a felmérések egy részében gyakorlatilag összefonódott a standarddal, és alkalmazásuk népszerűvé vált egy hármas kérdésformulaként, amit többen – köztük mi is – bizalomindexként neveznek (Uslaner 2012). A Rosenberg-féle skálából származó két kérdés a következő:

- Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?
- Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy általában segítőkészek?

A standard, illetve e két további bizalomkérdés (melyek a tisztességességre és a segítőkészségre kérdeznek rá) együtt való alkalmazása már az 1960-as évektől megfigyelhető: előbb az American National Election Studies (ANES), majd 1972-től a General Social Survey (GSS) felméréseiben. Napjainkban a legelterjedtebb mérési eszköz a standard bizalomkérdés, de meglehetősen gyakran alkalmazzák a két rosenbergi kérdéssel kiegészített hármas verziót is. A standard kérdésen alapuló kutatások dominanciája nem jelenti azt, hogy ne léteznének komplexebb kérdőíves technikák a legtágabb embercsoport felé irányuló bizalom mérésére (lásd többek között: Rotter 1967; Yamagishi és Yamagishi 1994). Ezek használata azonban kétségkívül kevésbé elterjedt, főként mert egy komplex, sok itemet tartalmazó kérdéssor elhelyezése nehezen megoldható a több, különböző tématerületet érintő kutatásokban.

A standard bizalomkérdést alkalmazzák a legismertebb nagymintás nemzetközi és európai összehasonlító felmérések is, mint például a World Values Survey (WVS), az International Social Survey Programme (ISSP), az Eurobarometer, a European Values Study (EVS), a European Social Survey (ESS), a European Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC), vagy a European Quality of Life Survey (EQLS).

A World Values Survey 5. hullámában, a standard bizalomkérdés mellett, bevezettek egy innovatív, hat itemből álló kérdésblokkot is, amely az alkotók szándéka szerint a személyközi bizalom különböző dimenzióinak precízebb mérhetősége érdekében került ki-fejlesztésre (Welzel 2010).³ Ez a következőképpen hangzik:

---

² Általában Elisabeth Noelle-Neuman német statisztikus nevéhez kötik a kérdés megalkotását (Algan és Cahuc 2013; Uslaner 2002), s egy 1948-as németországi választási felmérésben jelent meg először.

³ Korábban is történtek próbálkozások a bizalom rádiuszának mérésére: pl. Trust and Engagement Survey 1996, ANES 1996, sőt Uslaner (2002) 1965-re datálja az első ilyen jellegű kérdéssort.

„Most arról szeretném kérdezni, hogy mennyire bízik meg különböző csoportokhoz tartozó emberekben. Kérem, mindegyikre mondja meg, hogy teljesen, valamennyire, nem nagyon, vagy egyáltalán nem bízik-e meg az ezekhez a csoportokhoz tartozó emberekben.

- Családjában
- A szomszédságában élő emberekben
- Azokban az emberekben, akiket személyesen ismer
- Azokban az emberekben, akiket először lát
- Más vallású emberekben
- Más nemzetiségű emberekben”

A kérdéssor célja, hogy a bizalom „rádiuszát” (lásd: Fukuyama 1997) operacionalizálja, s így a szűkebb és tágabb embercsoportok felé irányuló bizalmat új eszközzel ragadja meg (Welzel 2010). Ennek érdekében az eszköz azonosítja az úgynevezett partikuláris bizalmat, amely a személyes ismerősökre, közeli kapcsolatokra, alapvetően tehát a családra, barátokra, kollégákra korlátozódik. A partikuláris bizalom kialakulásában, esetleges hiányában döntő jelentőségű a személyes tapasztalat megléte, továbbá egyes szerzők szintén hangsúlyozzák az *in-group/out-group* reláció fontosságát, vagyis azt, hogy míg a partikuláris bizalom alapvetően a saját csoporthoz való tartozás jellemzője, addig a szélesebb és tágabb embertársi viszonyulást megjelenítő bizalom a külső csoportokra, az embereknél tehát azon körére vonatkozik, ahova az egyén nem tartozik (Delhey et al. 2011; Stolle 2002; Yamagishi és Yamagishi 1994).

Embentársakba vetett bizalom Magyarországon nemzetközi összehasonlításban a standard kérdés alapján

A tanulmány következő részében elsőként azt vizsgáljuk meg, hogy a standard bizalomkérdés különböző felmérésekből származó adatai alapján milyen következtetéseket vonhatunk le a magyar társadalomra vonatkozóan. Elemzésünkben az alábbi adatforrásokat használjuk:

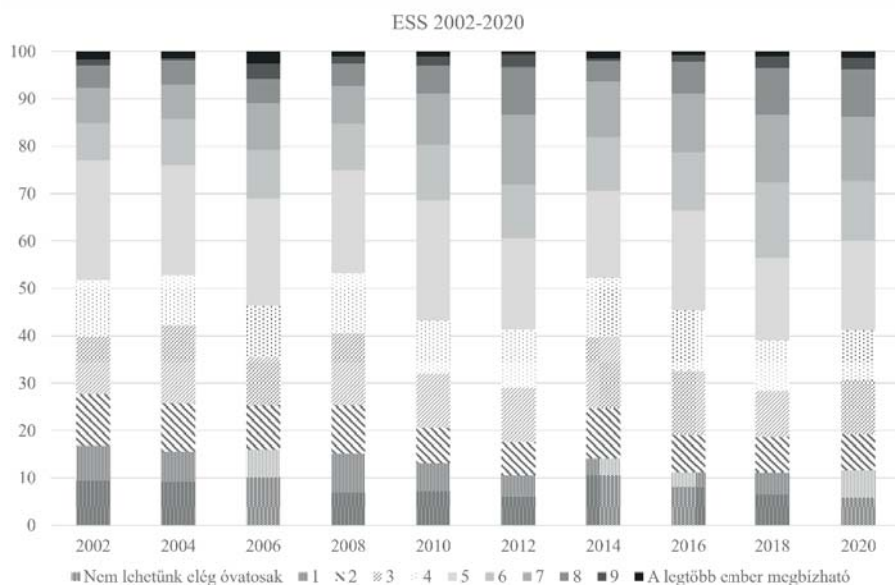
- European Social Survey (ESS) 2002, 2004, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016, 2018
- és 2020-ból származó adatai (1–10 hullámok).
- International Social Survey Programme (ISSP): 1998, 2004, 2007, 2008, 2014, 2017.
- World Values Survey (WVS) 1982 (1. hullám), 1998 (3. hullám) és 2009 (5. hullám).
- European Values Study (EVS) 1990, 1999, 2008, 2017.⁴

---

⁴ Az egyes felmérésekről lásd az alábbi forrásokat: WVS (<https://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>), ESS (<https://www.europeansocialsurvey.org>), EVS (<https://europeanvaluesstudy.eu>), ISSP (<http://w.issp.org/menu-top/>).

Az ESS a standard bizalomkérdést egy 0-tól 10-ig terjedő, tizenegy fokú skálát használva közli;⁵ az ISSP négyfokú,⁶ míg a WVS és az EVS dichotóm válaszlehetőségeket alkalmaz.⁷ Mindezek mellett, más felmérésekben elterjedt még az 1-től 10-ig terjedő tízfokú skála⁸ és az ötfokú skála⁹ is. Az 1. ábra az általunk vizsgált felmérésekben szerepeltetett standard változó gyakorisági megoszlásait mutatja.

1. ábra.¹⁰ A standard bizalomkérdésre adott válaszok százalékos eloszlása a magyar mintákban

5 A következőképpen szövegezve: ESS: „Általánosságban Ön mit mondana? A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?” (0 – „Nem lehetünk elég óvatosak”; 10 – „A legtöbb ember megbízható”).

6 ISSP: „Általánosságban mit mondana, hogy az emberekben meg lehet bízni, vagy sosem lehet elég óvatos velük szemben?” (1 – „majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben”, 2 – „általában meg lehet bízni az emberekben”, 3 – „általában nem lehet elég óvatos az emberekkel”, 4 – „szinte sosem lehet elég óvatos az emberekkel”).

7 EVS/WVS: „Általában véve hogyan vélekedik inkább: a legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy az ember nem lehet elég óvatos másokkal szemben?” (1 – „a legtöbb emberben meg lehet bízni” 2 – „az ember nem lehet elég óvatos másokkal kapcsolatban”).

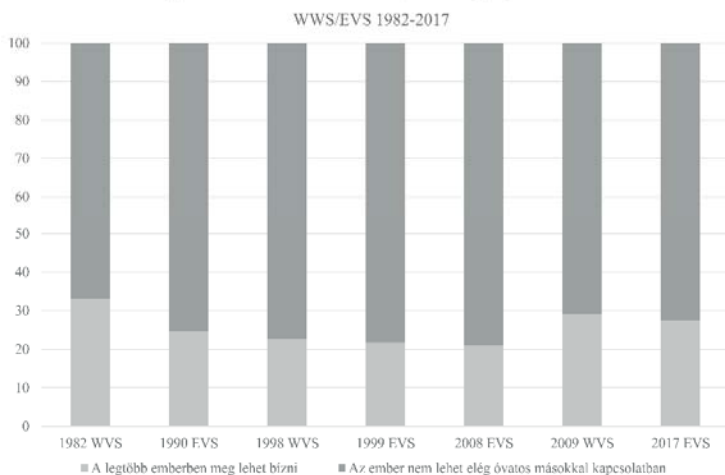
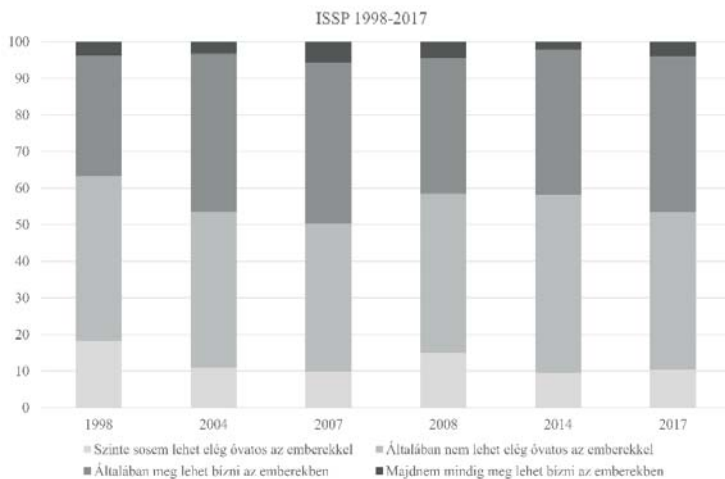
8 Ezt használja az EQLS összes hulláma és az Eurobarometer 2009-től kezdődően.

9 Erre tért át a legfrissebb, 2020-as ISSP, de 2018-ban OECD PIAAC (Programme for the International Assessment of Adult Competencies) keretében is ilyen skála került lekérdezésre.

10 ESS: N=2002:1685, 2004:1498, 2006:1518, 2008:1544, 2010:1561, 2012:2014, 2014:1698, 2016:1614, 2018:1661, 2020:1849. Súlyozás: minden évben anweight, kivéve 2020-ben designweight.

ISSP: N=2004:1035, 2007:1027, 2008:1010, 2014:1007, 2017:1007. Súlyozás: weighting factor.

EVS: N=1990:999, 1999:1000, 2008:1513, 2017:1514. WVS: N=1982:1464, 1998:650, 2009:1007. Súlyozás: EVS: gweight, WVS: original weight.

Forrás: ESS 1-10. hullám, ISSP 1998-2017, WVS 1982-2009, EVS 1990-2017, saját szerkesztés

Az eltérő skálahasználat miatt az adatok közvetlen összehasonlítása nem lehetséges. Ezt a problémát valamelyest orvosolandó, az ESS és az ISSP többkategóriás válaszlehetőségeit az elemzés során leegyszerűsítettük, és tartalmi szempontból az EVS/WVS által használt szimpla, dichotomizált formulához tettük hasonlatossá. A 11 fokú skálát használó ESS esetében ez azt jelenti, hogy a 6-os és az afölötti válaszokat a bizalom, míg fordítva: a 4-et és az alacsonyabb értékeket a bizalmatlanság kifejezésének tekintjük (a skála középső értékére adott 5-ös válaszokat külön kezeljük). Az ISSP által alkalmazott négy válaszlehetőség pedig könnyen összevonható két olyan kategóriába, amelyek szintén egyértelműen elkülönítik a bizalomra és a bizalmatlanságra utaló válaszokat („Majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben” / „Általában meg lehet bízni az emberekben” vs. „Általában nem lehet elég óvatos az emberekkel” / „Szinte sosem lehet elég óvatos az emberekkel”).

Elemzésünket az ESS felmérésével kezdve azt állapíthatjuk meg, hogy ezen adatok szerint az elmúlt két évtizedben nőtt a bizalom a magyar lakosság körében: a két legfrissebb felmérés során (2018, 2020) a standard kérdésre „pozitív” (6–10-es skálaérték közötti) választ adók aránya 40% körüli, míg ugyanez a vizsgált időszak elején (2002, 2004) csak a megkérdezettek negyedére volt jellemző. Az egyértelműen bizalmatlanok (0–4 között) általában a minták 40–50%-át teszik ki, és a vizsgált időszak végére jellemző javuló helyzet itt is tapasztalható. A középső, 5-ös értéket válaszolók aránya mindegyik megkérdezés során kifejezetten magas volt (17,4% és 25,3% között), ugyanakkor ez is egy enyhefokú csökkenést mutat időben.

Az ISSP – 1998-tól 2017-ig magyar adatokkal rendelkezésre álló – hat lekérdezése alapján nehezebb egyértelmű időbeli tendenciát megállapítani. Annyit tudunk biztonsággal mondani, hogy a különböző mintákban a bizalmat mutatók aránya alatta marad a bizalmatlanokénak, hol kisebb, hol nagyobb különbséggel (1998-ban 36,7% vs. 63,2%, míg 2007-ben 49,7% vs. 50,3%).

A WVS/EVS kétértékű változói, az eddig ismertett adatbázisokhoz képest, lényegesen hosszabb időintervallumban állnak rendelkezésre, hiszen az első magyar adatokat tartalmazó felmérés 1982-ből származik, az utolsó pedig 2017-ből. Egyértelmű időbeli tendenciát azonban itt sem tudunk megállapítani. Sőt, az is figyelemreméltó, hogy két, rövid időn belül megvalósított lekérdezés között (EVS 2008, WVS 2009) milyen jelentős eltérés tapasztalható (csaknem 10%), ami némi ellentmondásban van a bizalom nehézkes változásának elméleti állításával. Annyit azonban ezen adatok tükrében is kijelenthetünk, hogy a bizalmat mutatók aránya alatta marad a bizalmatlanokénak, még hozzá sokkal jelentősebb mértékben, mint ahogyan azt az előző felméréseknél láttuk. A legkisebb különbség 1982-ben látszik, amikor a bizalmatlanok aránya 67%, míg a bizalmat mutatóké mindössze 33%. A legnagyobb eltérést pedig 2008-ban mérték, amikor ugyanezek az arányok 79%, illetve 21%.

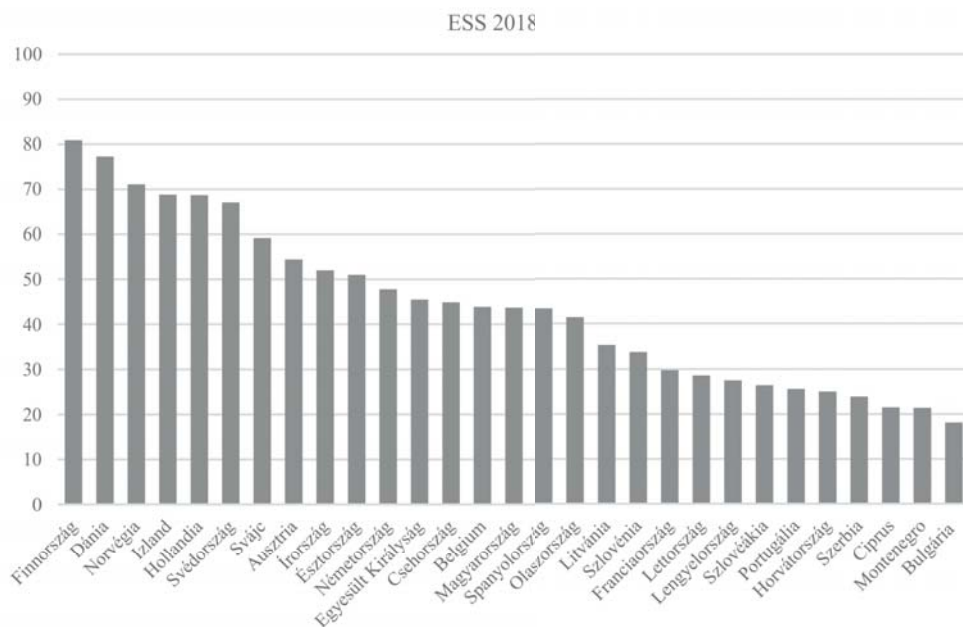
A különböző skálákat használó felmérések magyarországi eredményeit összehasonlítva annyit tudunk tehát biztonsággal megállapítani, hogy a standard kérdés alapján valószínűleg csak a magyar társadalom kisebb része bíz meg embertársaiban, míg a többség inkább bizalmatlannak tekinthető. E helyzetnek az időbeli alakulásáról már nehéz lenne hasonlóan egyértelmű kijelentést tenni: van olyan felmérésorozat, ami alapján pozitív tendenciára következtethetnénk (ESS), ezt azonban az általunk vizsgált többi adatforrás nem igazolta.

Arra az ellentmondásos helyzetre ki kell ugyanakkor térnünk, hogy számos esetben a különböző adatbázisok időben egymáshoz közel eső felmérései jelentős eltéréseket mutatnak. Ez különösen igaz az EVS/WVS esetében, amelynek az összes adatsora kifejezetten alacsony arányú bizalmat tükröz a többi felméréshez képest. Nyilvánvalóan ennek a problémának az értékelését megnehezíti többek között az eltérő eredeti skálaformátumok interpretálásából fakadó bizonytalanság, továbbá az is, hogy az ESS által alkalmazott 11 fokú skálának van középpértéke, amellyel a válaszadó kifejezheti a bizonytalanságát, míg ez a lehetőség nincs meg a másik két felmérés esetében.¹¹

¹¹ Ezeknek a problémáknak a részletesebb tárgyalását lásd a blokk következő tanulmányában.

Az írás első részében a különböző felmérésekből származó magyarországi adatokat önmagukban elemeztük. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy ezen eredmények nemzetközi (európai) összehasonlításban milyen társadalmi szintű bizalmat/bizalmatlanságot jelentenek. Továbbra is a fent említett felméréseket használjuk, de már csak a jelenleg¹² rendelkezésre álló, teljeskörű, legfrissebb lekérdezési hullámokkal dolgozunk, amelyek a következők: 1) ESS 9. hulláma 2018-ból (a 10. hullám adatai még hiányosak); 2) az ISSP 2017. évi legfrissebb adatai (a 2019/2020-as adatok még nem érhetőek el minden ország esetében); és 3) az EVS 2017-es adatai. A 2. ábrán az adatok a mások felé bizalmat érzők arányát közlik az adott felmérésben részt vevő országok tekintetében.

2. ábra.¹³ A standard bizalom kérdésre pozitív választ adók aránya a különböző országokban (%)

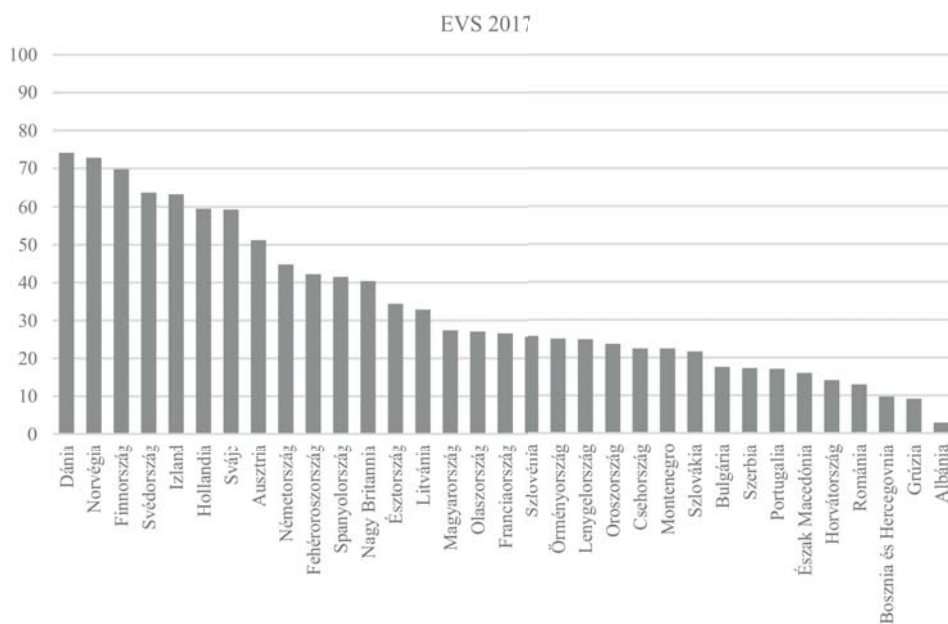
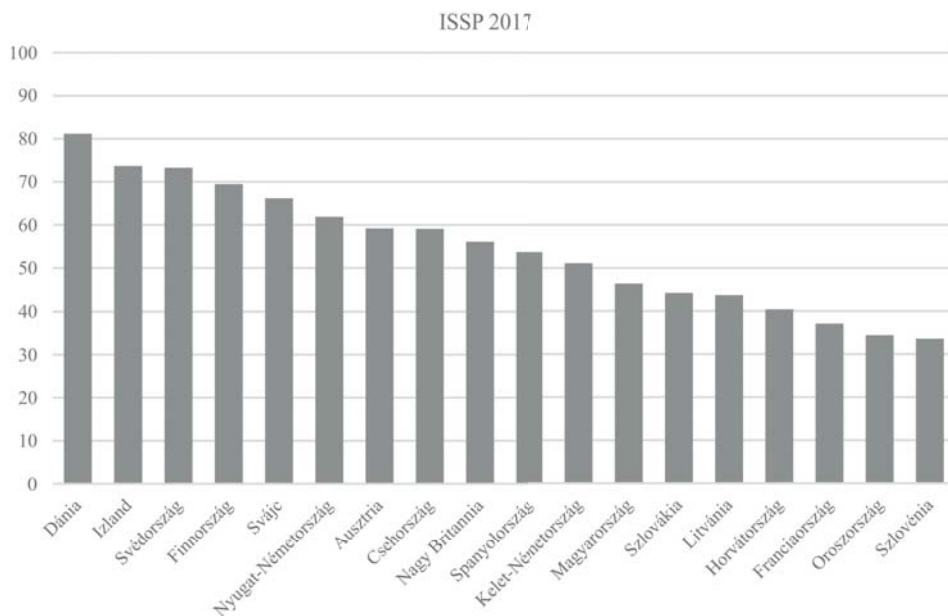
12 2022. július.

13 ESS 2018 N= Ausztria: 2499, Belgium: 1767, Bulgária: 2198, Svájc: 1542, Ciprus: 781, Csehország: 2398, Németország: 2358, Dánia: 1572, Észtország: 1904, Spanyolország: 1668, Finnország: 1755, Franciaország: 2010, Egyesült Királyság: 2204, Horvátország: 1810, Magyarország: 1661, Írország: 2216, Izland: 861, Olaszország: 2745, Litvánia: 1835, Lettország: 918, Montenegró: 1200, Hollandia: 1673, Norvégia: 1406, Lengyelország: 1500, Portugália: 1055, Szerbia: 2043, Svédország: 1539, Szlovénia: 1318, Szlovákia: 1083. Súlyozás: anweight.

ISSP 2017 N= Ausztria: 1200, Horvátország: 1026, Csehország: 1405, Dánia: 1079, Észtország: 1074, Franciaország: 1489, Németország: 1701, Magyarország: 1007, Izland: 1450, Litvánia: 1052, Oroszország: 1559, Szlovákia: 1404, Szlovénia: 1047, Spanyolország: 1733, Svédország: 1125, Svájc: 1066, Nagy-Britannia: 1595. Súlyozás: weighting factor.

EVS 2017 N= Albánia: 1454, Ausztria: 1651, Örményország: 1501, Bosznia és Hercegovina: 1735, Bulgária: 1566, Fehéroroszország: 1548, Horvátország: 1493, Csehország: 1829, Dánia: 3369, Észtország: 1304, Finnország: 1220, Franciaország: 1880, Grúzia: 2212, Németország: 2170, Magyarország: 1514, Izland: 1633, Olaszország: 2282, Litvánia: 1453, Montenegró: 1004, Hollandia: 2409, Norvégia: 1123, Lengyelország: 1358, Portugália: 1358, Románia: 1616, Oroszország: 1838, Szerbia: 1520, Szlovákia: 1436, Szlovénia: 1080, Spanyolország: 1210, Svájc: 1198, Észak-Macedónia: 1118, Nagy-Britannia: 1784. Súlyozás: gweight.

Forrás: ESS 9. hullám, ISSP 2017, EVS 2017, saját szerkesztés

Elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy a három különböző felmérés által vázolt helyzet az országok sorrendjéről meglehetősen hasonló mintázatot mutat. A standard kérdés szerinti bizalom legmagasabb szintje a skandináv országokban, továbbá egyes nyugat-európai államokban (Svájc, Hollandia) figyelhető meg, a legalacsonyabb pedig Kelet-Európában.

Magyarország helyzete sajátos: a poszt szocialista országok egy részét egyértelműen megelőzi, de a nyugat-európaiak átlagos szintjét nem éri el, sok esetben a mediterrán térséggel mutat erős hasonlóságot (több kelet-európai országgal együtt).

Emberrésakba vetett bizalom Magyarországon nemzetközi összehasonlításban a bizalomindex alapján

A következőkben a korábban már bemutatott úgynevezett bizalomindex vizsgálatával foglalkozunk. A bizalomindex tulajdonképpen nem más, mint a standard kérdés kiegészítése két további itemmel, amelyek mások tisztességességére és segítőkészségére kérdeznak rá.

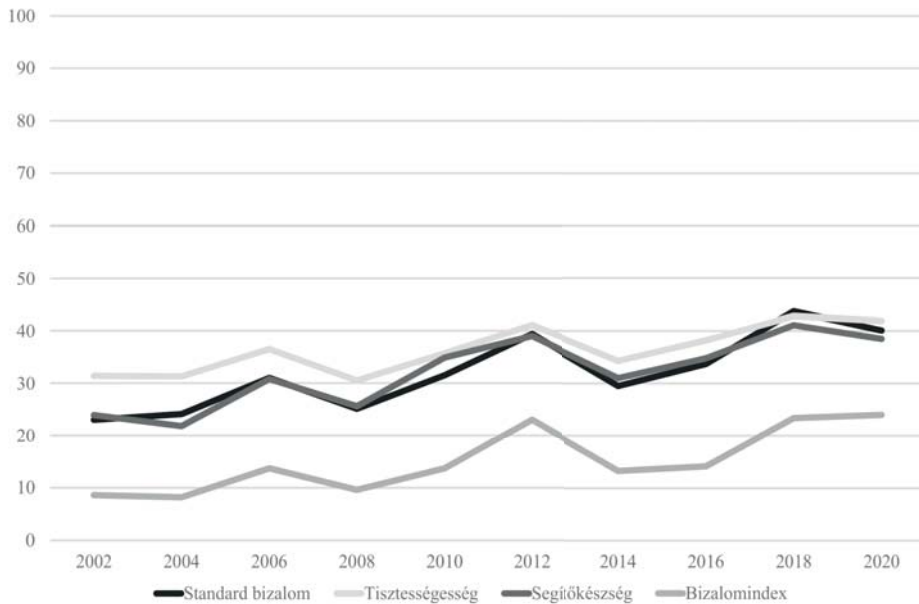
A három változó bizalomindexként való együttes alkalmazásakor az itemek közötti megfelelő mértékű összefüggést gyakran különféle hagyományos statisztikai eljárásokkal szokás igazolni (pl. főkomponens-, vagy faktorelemzés, skála megbízhatóságának tesztelése). Általánosan elterjedt megoldás az, hogy amennyiben ezek a statisztikai eljárások elfogadható eredményeket mutatnak, akkor a három item összevonásával létrehozott változót használják a mások, mégpedig általában mindenki más felé irányuló bizalom indikátoraként (lásd például: Algan et al. 2016; Dinesen 2013; Dinesen és Hooghe 2010; Glaeser et al. 2000; Hooghe et al. 2009; Lolle és Torpe 2011; Sønderskov és Dinesen 2016; Zmerli és Newton 2008), ugyanakkor a szakirodalomban megjelenik ennek az eljárásnak a kritikája is (Bauer és Freitag 2018).

A bizalomindex mindhárom változója csak az ESS esetében áll rendelkezésre magyar adatokkal, így elemzésünkben ezt tudjuk használni. Az ESS, a standarddal megegyezően, a tisztességességre és a segítőkészségre vonatkozó változókat ugyanolyan, 0-tól 10-ig terjedő, tizenegyfokú skálával alkalmazza.

Elemzésünkben az általánosan elterjedtől eltérő logikát követünk annyiban, hogy – a változókat ordinális szinten kezelve – a standard bizalomkérdésnél már fentebb bemutatott válaszkategória-összevonásokat alkalmazzuk. A 3. ábrán egyrészt látható a három eredeti változó (standard bizalom, tisztességesség, segítőkészség) esetében a 6-os és az annál nagyobb értékű válaszok magyarországi aránya a különböző ESS felmérések tekintetében. Ezen kívül a bizalomindex összetett változóját is létrehoztuk, de a szokásostól eltérően nem magas mérési szintű változóként használva azt (pl. a három item átlagát véve), hanem úgy, hogy csak azokat tekintettük mások felé bizalmat érző egyéneknek, akik mindhárom eredeti változón legalább 6-os értéket választottak. Az ábra ez utóbbi válaszadói csoport arányát is tartalmazza.

Az ábrán látható adatok alapján megállapítható, hogy az index egyes itemjei meglehetősen szorosan együtt járnak. A válaszadók hasonló arányban vélik úgy, hogy az emberek inkább tisztességesek, segítőkészek, illetve meg lehet bennük bízni. Ez alól talán a vizsgált időszak eleje volt némileg kivétel, amikor is a tisztességességre vonatkozó változóra még valamivel többen adtak pozitív választ, mint a másik kettőre, később azonban ez tulajdonképpen kiegyenlítődött.

3. ábra. A bizalomindex változóinak alakulása Magyarországon (2002–2020) (%)

Forrás: ESS 1–10. hullám, saját szerkesztés

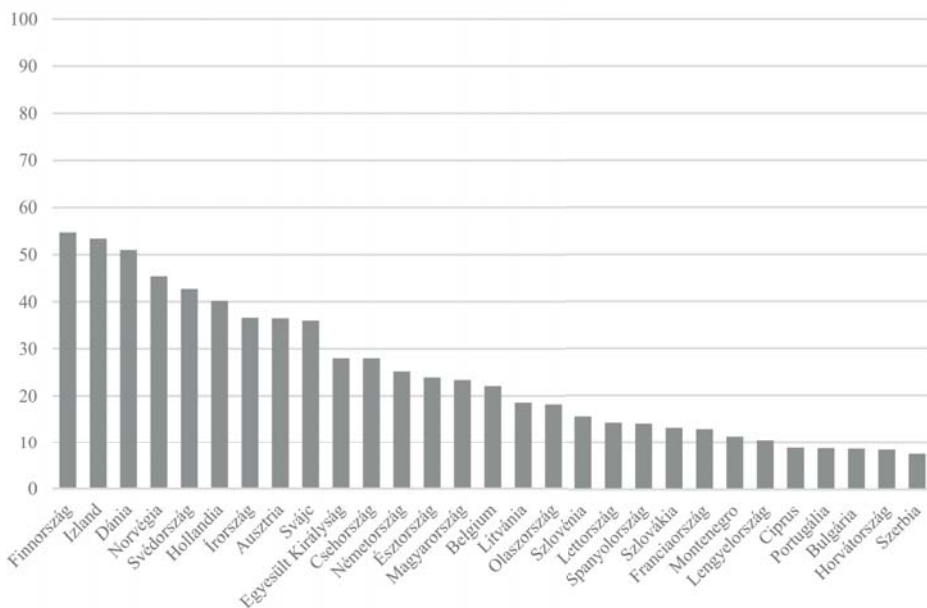
A három kérdésre adott magas skálaértékű válaszok összevonásával képzett bizalomindex szintje lényegesen elmarad az egyes változóknál látható arányokhoz képest. Ez azt jelenti, hogy amennyiben ezt az összetett(ebb) mérőeszközt tekintjük a bizalom indikátorának, akkor a standardhoz viszonyítva sokkal alacsonyabb szintű bizalomra következtethetünk (8,2% vs. 24,0%). Az időbeli változás tekintetében, az index esetében is az ESS-nél korábban tapasztaltak ismétlődését állapíthatjuk meg, vagyis az időszak elejéhez képest jelentős pozitív változás látható az utolsó két felmérés adatai szerint.

Bizonyos értelemben természetesnek tekinthető, hogy amennyiben az index kapcsán a bizalommal rendelkezők kategóriájába való tartozásnak azt a feltételt szabjuk, hogy a válaszadók mindhárom elemi változón magas értéket adjanak, akkor ennek kisebb arányban fognak megfelelni, mint az az elemi változók esetében volt megfigyelhető. Ugyanakkor meglátásunk szerint az embertársakba vetett bizalom érzésének magától értetődő része, hogy a másik embert alapvetően tisztességesnek és segítőkésznek vélje a vizsgált egyén. Ez a normatív elvárás evidens, a bizalom koncepciójának lényegéből következik (Grünhut et al. 2019a). A három változó empirikus működésének, használhatóságának aspektusaival többen is foglalkoztak már a bizalom méréséhez kapcsolódó viták keretein belül (Bauer és Freitag 2018; Grünhut et al. 2019b). Uslaner (2002) szintén részletesen tárgyalja a három változó egymáshoz való viszonyát. Vizsgálatának megközelítése eltér az itt tárgyaltétól, ugyanakkor érvelésének logikáját hasznos figyelembe venni. Uslaner

a standard bizalomkérdést kívánja megvédeni a kritikáktól, meglátása szerint ugyanis ez a változó egymagában használva a legalkalmasabb a mások felé irányuló bizalom mérésére. Különböző adatbázisok (többek között: General Social Survey, American National Election Studies) elemzése után arra a megállapításra jut, hogy noha a három változó egyértelmű összefüggést mutat egymással, ám mégsem tekinthetők ugyanannak a jelenségnek. Érvelése szerint az a szubjektív vélekedés, miszerint az emberek tisztességesek vagy segítőkészek, még nem feltétlenül jelenti azt, a válaszadó úgy gondolja, a legtöbb emberben meg lehet bízni. Uslanerrel szemben a mi megközelítésünk normatív kiindulópontja azt állítja, hiába mutat bármit is a standard kérdés változója, az nem tekinthető „valós” bizalomnak, ha közben a válaszadónak a meggyőződése az, hogy az emberek általában nem tisztességesek, illetve nem segítőkészek. Amint láttuk, adataink alapján ennek a szigorúbb kritériumok szerinti bizalom-meghatározásnak jóval kevesebben felelnek meg annál, amit a standard kérdés önmagában mutat.

A magyarországi helyzet európai összehasonlítása a 4. ábrán látható. Az adatok az ESS 9. hullámából származnak.

4. ábra. A bizalomindex alapján bizalmat mutatók aránya a különböző országokban (%)

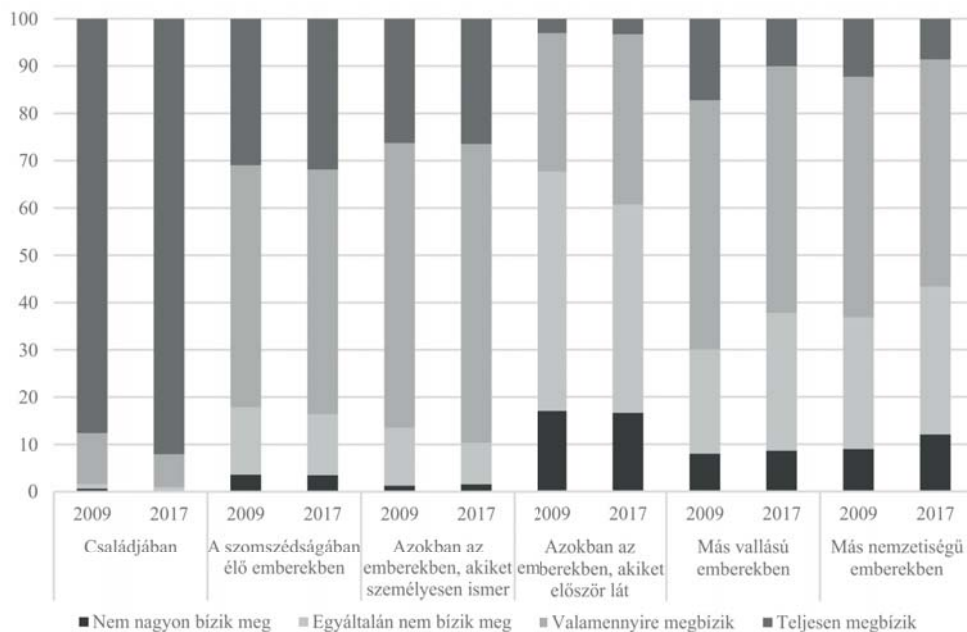
Forrás: ESS 9. hullám, saját szerkesztés

Az ábrán meglehetősen hasonló sorrend látható, mint amit korábban a standard kérdés alapján felvázoltunk. Jelentős sorrendcsere nem figyelhető meg, Magyarország ezúttal is a középmezőnyben foglal helyet. Minden országban jelentősen kisebb az index alapján bizalmat mutatók aránya ahhoz képest, mint amire korábban önmagában a standard változó alapján következtettünk.

Embertársakba vetett bizalom Magyarországon nemzetközi összehasonlításban a bizalomrádusra vonatkozó kérdésblokk alapján

A tanulmány utolsó részében a már korábban tárgyalt úgynevezett bizalomrádus kérdéssor eredményeit mutatjuk be. A hat tételből álló blokk Magyarországra vonatkozó adatokkal a WVS 5. hullámában (2009) és az EVS 2017-es felmérésében áll rendelkezésre. A kérdésekre mindkét felmérésben négyfokú skálán lehetett válaszolni, melyek értékei a következőket jelentik: 1) teljesen megbízik; 2) valamennyire megbízik; 3) nem nagyon bízik meg; 4) egyáltalán nem bízik meg. Az eredmények az 5. ábrán láthatók.

5. ábra. A bizalomrádus kérdéseire adott válaszok százalékos eloszlása a magyar mintákban (WVS, EVS) (%)

Forrás: WVS 2009, EVS 2017, saját szerkesztés

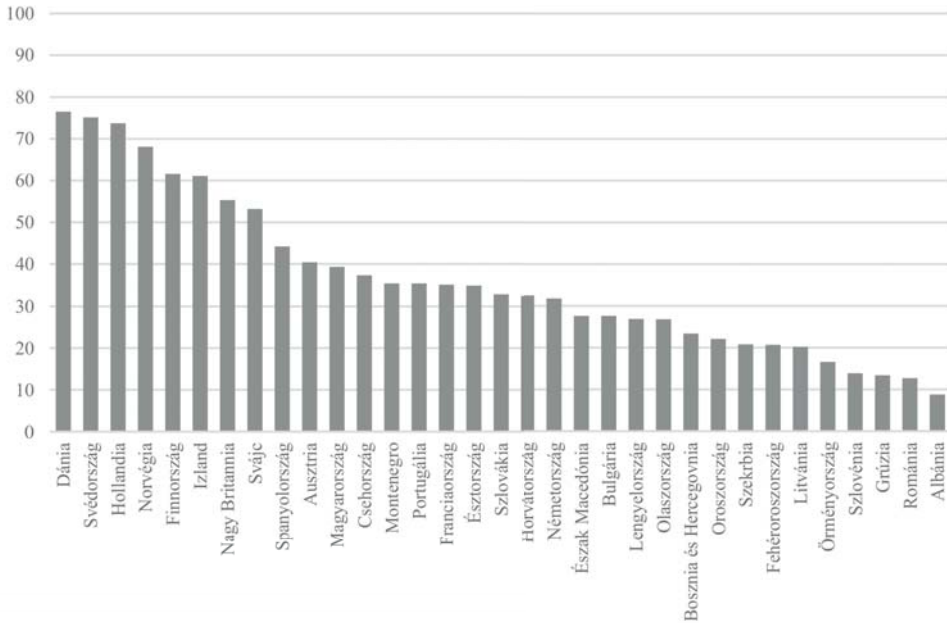
A kérdéssor első három tétele a családra, a szomszédokra, illetve a személyes ismerősökre vonatkozó bizalom szintjét tudakolja, mely viszonyulások a megkérdezett saját csoportjaként értelmezhetők. Ezekkel szemben az utolsó három itemhez tartozók külső csoportokként interpretálhatók, amennyiben olyanokra vonatkoznak, akik csoportthovatartozás tekintetében különböznek a megkérdezettől, illetve ismeretlenek számára. Tanulmányunk alapvető célját tekintve ez utóbbi kérdések az igazán érdekesek, hiszen sokkal inkább reflektálnak azokra a tartalmakra, amelyek az embertársakba vetett bizalom legszélesebben értelmezhető körére irányulnak.

Az adatok tükrében elsőként megállapítható, hogy a két felmérés alapvetően hasonló eredményeket mutat. Mindkettő esetében egyértelműen különböznek egymástól a partikuláris és a tágabb rádiuszú bizalomra vonatkozó itemek eloszlásai. A partikuláris jellegű viszonyokba (család, szomszédok, személyes ismerősök) vetett bizalom Magyarországon egyértelműen erősebb, mint a külső csoportok felé megnyilvánuló (akiket először lát az egyén, más vallású és más nemzetiségű emberek). Bár ez utóbbiak között is jelentős eltérések láthatók, hiszen míg a válaszadóknak „csak” 30–40%-a bizalmatlan a „más vallásúakkal”, illetve a „más nemzetiségűekkel” szemben („egyáltalán nem bízik meg” és „nem nagyon bízik meg” válaszok együttes aránya), addig a megkérdezettek gyanakvása az ismeretlenekkel kapcsolatban („akiket először lát”), jóval nagyobb, 60% körüli. Holott ez az utolsó item talán az, amelyik leginkább reflektál az embertársakba vetett bizalom legszélesebb körére, hiszen a másik kettő kultúra- és kontextus-kötöttsége miatt kevésbé tudja jól mérni a kívánt jelenséget, illetve nem egyértelmű a más vallású vagy nemzetiségű egyének kategóriája sem, hiszen ez utóbbi esetekben lehet személyes a kapcsolat. Mindenesetre az elmondható, hogy a bizalom (a „valamennyire megbízik” és „teljesen megbízik” válaszok együttes aránya) „azokban az emberekből, akiket először lát” nem több mint 30–40% a két magyar minta tükrében. A WVS 2009-es felmérésénél ez a szám egész pontosan 32,3%, ami nagyon közel van a standard kérdés esetében, ugyanezen adatfelvétel során mért azon válaszadók arányához (29,2%), akik bizalmat éreznek általában az emberek felé. A két mérés alapvetően konzisztens eredménynek tekinthető, hiszen elméletileg ugyanarra a jelenségre vonatkoznak. Az EVS 2017-es adatai már kevésbé egységesek, amennyiben ezen adatfelvétel esetében a standard szerint másokban megbízni képesek aránya mindössze 27,4%, miközben a válaszadók 39,1%-a mondta azt, bízik „azokban az emberekből, akiket először lát”. E különbség ellentmondásnak tekinthető, még akkor is, ha az eltérő skálák miatt a közvetlen összehasonlítás nem lehetséges.

Nemzetközi perspektívában az EVS 2017-es adatai alapján vizsgáljuk az ismeretlen emberekbe vetett bizalom kérdését. Az eredmények a 6. ábrán láthatók.

Az országok sorrendjét tekintve a korábban már látottak ismétlődését tapasztaljuk, vagyis a skandináv államok helyezkednek el legelől, majd a nyugat-európaiak. Magyarország itt közvetlenül az utóbbiakat követi, megelőzve a többi poszt-szocialista országot, illetve a mediterrán térség államait.

6. ábra. Az „azokban az emberekben, akiket először lát” változón bizalmat mutatók aránya a különböző országokban, EVS 2017 (%)

Forrás: EVS 2017, saját szerkesztés

Összegzés

A tanulmány vállalt célja a bizalom kérdőíves mérési eszközeinek áttekintése, és ezek mentén a magyarországi helyzet európai kitekintésben való felvázolása volt. A legfontosabb kérdőíves eszközök között azonosítottuk mindenekelőtt a standard bizalomkérdést, ezen kívül a bizalomindexet, valamint a WVS és EVS által alkalmazott bizalomrádiusz kérdésblokkot. A standard kérdést több nemzetközi, összehasonlító felmérés adatai alapján elemeztük, illetve hasonlítottuk össze a kapott eredményeket. Ezek alapján annyit tudtunk egyértelműen megállapítani, hogy a magyar lakosság nagyobb része inkább bizalmatlannak tekinthető. Igyekeztünk a standard változón mért bizalom időbeli alakulásáról is megállapításokat tenni, de a többféle adatforrás által nyújtott információk ezt nem teszik lehetővé. A bizalomindex alakulását csak az ESS adatbázisán tudtuk vizsgálni, mivel ez az egyetlen felmérés, ahol az indexet alkotó változók mindegyikéről rendelkezésre állnak magyar adatok. Elemzésünk során a bizalom elméleti koncepciójához illeszkedő válaszkombinációnak csak azt tekintettük, amelyben mindegyik item magas skálaértékű.

E feltételek mellett azt kellett megállapítanunk, hogy a bizalom aránya tovább csökken a standard változóval mérthez képest. Utolsóként a standard kérdés alternatívájaként megalkotott bizalomrádiusz kérdésblokkot elemeztük. Itt a legfontosabb megállapításunk az volt, hogy a rádiuszra vonatkozó kérdések különböző típusai közül a legalacsonyabb bizalom az ismeretlen mások („azokban az emberekben, akiket először lát”) felé nyilvánul meg. A nemzetközi összehasonlítás tekintetében mindhárom mérőeszköz esetében azt láthattuk, hogy a magyar adatok valamivel rosszabbak a nyugat-, de különösen az észak-európaiakhoz képest, ugyanakkor számos posztszocialista és dél-európai országénál kedvezőbbek.

Lezárásként mindenképpen meg kell említeni, hogy az itt bemutatott, egyszerű leíró elemzések során felszínre került néhány olyan ellentmondás, ami felveti annak kérdését: a vizsgált eszközök képesek-e megfelelően mérni az embertársakba vetett bizalom jelenlétét? Az elemzések keretében szó volt a különféle skálák válaszadást befolyásoló hatásának vitatott témájáról, az időben egymáshoz nagyon közeli lekérdezések jelentősen eltérő eredményeinek problémájáról, a bizalomindex itemjeinek egymáshoz való viszonyában tapasztalt számottevő bizonytalanságokról, illetve ehhez hasonlóan a standard kérdés és a bizalomrádiusz-blokk kapcsolódó tartalmú itemjének kritikusan interpretálható viszonyáról. E felmerült problémák egyik része a *megbízhatóság*, míg másik része az *érvényesség* kérdéskörébe tartozik. A blokk következő két tanulmányában ezeket a témákat bontjuk ki részletesebben.

Bodor Ákos munkája az NKFIH által támogatott „Mennyire általános az általánosított bizalom” című kutatás része (az FK143163 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK22 pályázati program finanszírozásában valósult meg). Hegedűs Márk munkája a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Grünhut Zoltán munkája az NKFIH által támogatott „Magyar fiatalok percepciói Európáról és európaiságról” című kutatás része (az FK134893 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, az FK20 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

Hivatkozott irodalom

- Algan, Yann és Pierre Cahuc (2013): Trust and Growth. *Annual Review of Economics* 5(1): 521–549. DOI: <https://doi.org/10.1111/eoj.12278>
- Bauer, Paul C. és Markus Freitag (2018): Measuring Trust. In *Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Eric M. Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 15–36. DOI: <https://doi.org/10.1093/9780190274801.013.1>
- Boda Zsolt és Medve-Bálint Gergő (2012): Intézményi bizalom. A régi és az új demokráciákban. *Politikatudományi Szemle* 21(2): 27–51.
- Bodor Ákos, Grünhut Zoltán és Horeczki Réka (2014): Socio-cultural Cleavages in Europe. *Regional Statistics* 4(2): 106–125. DOI: <https://doi.org/10.15196/RS04207>
- Buskens, Vincent, Frey Vincenz és Raub Werner (2018): Trust Games. Game-Theoretic Approaches to Embedded Trust. In *Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Eric M. Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 15–36. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.38>

- Cook, Karen. S. és Robin Cooper M. (2003): Experimental Studies of Cooperation. Trust, and Social Exchange. In *Trust and Reciprocity: Interdisciplinary Lessons for Experimental Research*. Elinor Ostrom (szerk.). New York: Russell Sage Foundation, 209–244.
- Csité András (2009): *Boldogtalan kapitalizmus? A mai magyarországi társadalom értékpreferenciáinak néhány jellemzője*. Budapest: Közjő és Kapitalizmus Intézet Műhelytanulmány, No. 10.
- Csizmadia Zoltán (2014): Lokális társas kapcsolatok – a kapcsolati tőke bizonyos formáinak alakulása és meghatározottsága Győrben. *Szociológiai Szemle* 24(3): 113–137.
- Csukás Csongor és Kovács Tamás (2003): *A társadalmi bizalom mérésének lehetőségei*. Miskolc: PSAK VI.
- Delhey, Jan, Kenneth Newton és Christian Welzel (2011): How General is Trust in “Most People”? Solving the Radius of Trust Problem. *American Sociological Review* 76(5): 786–806.
- Dinesen, Peter T. (2013): Where You Come from or Where You Live? Examining the Cultural and Institutional Explanation of Generalized Trust Using Migration as a Natural Experiment. *European Sociological Review* 29: 114–28.
- Dinesen, Peter T. és Marc Hooghe (2010): When in Rome, Do as the Romans Do: The Acculturation of Generalized Trust among Immigrants in Western Europe. *International Migration Review* 44(3): 697–727. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2010.00822.x>
- Dupcsik Csaba és Tóth Olga (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 51(4): 307–328.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom*. Budapest: Európa.
- Gerő Márton és Hajdu Gábor (2015): Az egyéni kapcsolathálók nagysága, heterogenitása és a társadalmi integráció Magyarországon. *Socio.hu* 2015(4): 12–33. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.12>
- Giczi Jolán és Sik Endre (2009): *Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés*. Budapest: TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés.
- Glaeser, Edward, David Laibson, Jose Scheinkman és Christine Soutter (2000): Measuring Trust. *Quarterly Journal of Economics* 115(3): 811–846. DOI: <https://doi.org/10.1162/003355300554926>
- Grünhut Zoltán és Bodor Ákos (2019): „Megbízhatok bennem, hisz’ ismersz!” Kistélepolési polgármesterek az informalitások hálójában. *Új Magyar Közigazgatás* 12(2): 12–20.
- Grünhut Zoltán és Bodor Ákos (2020): A bizalom kultúrájának próbatétele. A fizikai és lelki egészség, továbbá a társas kapcsolatok és a szubjektív jólét összefüggései a bizalommal járványidőszakban. *Tér és Társadalom* 34(3): 26–45.
- Grünhut Zoltán, Bodor Ákos és Hegedüs Márk (2019a): A bizalom morális-emocionális és racionális igazolásainak empirikus vizsgálati lehetőségei. *Replika* 113: 25–43. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.3>
- Grünhut Zoltán, Kömüves Dániel és Bodor Ákos (2019b): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika* 113: 11–24. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.2>
- Grünhut Zoltán, Bodor Ákos és Pirmajer Attila (2019c): A bizalom és az alapvető emberi értékek összefüggése. *Replika* 113: 45–60. DOI: <https://doi.org/10.32564/113.4>
- Győri Ágnes, Lengyel György és Perpék Éva (2020): Preferált vezetési stílus, vezetői és vállalkozói hajlandóság az egyetemi hallgatók körében. *Metszetek – Társadalomtudományi Folyóirat* 9(1): 3–26. DOI: <https://doi.org/10.18392/metsz/2020/1/1>
- Hajdu Gábor és Megyesi Boldizsár (2017): A társadalmi tőke, társadalmi struktúra és társadalmi integráció. In *Társadalmi integráció. MTA TK Szociológiai Intézet*. Kovács Imre (szerk.). Szeged: Belvedere Meridionale, 155–182.
- Hajdu Gábor (2012): Bizalom, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Kovács Imre, Dupcsik Csaba, P. Tóth Tamás és Takács Judit (szerk.). Budapest: Argumentum, 45–63.
- Hardin, Russel (2002): *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage Foundation.
- Hooghe, Marc, Tim Reeskens, Dietlind Stolle és Ann Trappers (2009): Ethnic Diversity and Generalized Trust in Europe. *Comparative Political Studies* 42: 198–223.
- Keller Tamás (2009): *Magyarország helye a világ értékterképén*. Budapest: TÁRKI.
- Kopasz Marianna (2005): Jó szándék és kompetencia – Avagy a bizalom két összetevője egy magyarországi vállalati felmérés tükrében. *Erdélyi Társadalom* 3(2): 71–89.
- Krosnick, Jon A. és Stanley Presser (2010): Question and questionnaire design. In *Handbook of Survey Research*, vol. 2. Peter V. Marsden és James Wright D. (szerk.). Bingley: Emerald Group Publishing, 263–313.
- Levi, Margaret és Laura Stoker (2000): Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review of Political Science* 3: 475–507. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.3.1.475>
- Lolle, Henrik és Lars Torpe (2011): Growing Ethnic Diversity and Social Trust in European Societies. *Comparative European Politics* 9(2): 191–216. DOI: <https://doi.org/10.1057/cep.2009.16>
- Lyon, Fergus, Guido Möllering és Mark Saunders (szerk.). (2012): *Handbook of Research Methods on Trust*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

- Nannestad, Peter (2008): What Have We Learned about Generalized Trust, if Anything? *Annual Review of Political Science* 11(1): 413–436. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.11.060606.135412>.
- Nooteboom, Bart (2002): *Trust: Forms, Foundations, Functions, Failures and Figures*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Pusztai Gabriella (2018): Haelvésza bizalom. *Educatio* 27(4): 623–639. DOI: <https://doi.org/10.1556/2063.27.2018.4.6>
- Rick, Wilson K. (2018): Trust Experiments, Trust Games, and Surveys. In *Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Eric M. Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 279–304.
- Rosenberg, Morris (1956): Misanthropy and Political Ideology. *American Sociological Review* 21(6): 690–695. DOI: <https://doi.org/10.2307/2088419>
- Rotter, Julian B. (1967): A New Scale for the Measurement of Interpersonal Trust. *Journal of Personality* 35(4): 651–665. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1967.tb01454.x>
- Seligman, Adam és Füzér Katalin (1994): The Problem of Trust and the Transition from State Socialism. *Comparative Social Research*, 14: 193–221.
- Sonderskov, Kim M. és Peter T. Dinesen (2016): Trusting the State, Trusting Each Other? The Effect of Institutional Trust on Social Trust. *Political Behavior* 38: 179–202. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11109-015-9322-8>
- Stolle, Dietlind (2002): Trusting Strangers: The Concept of Generalized Trust in Perspective. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft* 31(4): 397–412.
- Sztompka, Piotr (1999): *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.2307/3089802
- Tóth I. György (2005): Bizalomszint, kötelezettségi hálók és társadalmi tőke: Előtanulmány In *Kockázat, bizalom és részvétel a magyar gazdaságban és társadalomban*. Tóth I. György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 13–23.
- Tóth I. György (2009): *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom érték-szerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése*. Budapest: TÁRKI.
- Uslaner, Eric M. (2002): *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511614934>
- Uslaner, Eric M. (2012): Measuring Generalized Trust: In Defense of the 'Standard' Question. In *Handbook of Research Methods on Trust*. Ferguson Lyon, Guido Möllering és Mark Saunders (szerk.). Cheltenham: Edward Elgar, 72–83. DOI: <https://doi.org/10.4337/9781781009246.00017>
- Vincent, Buskens, Vincenz Frey és Werner Raub (2018): Trust Games: Game-Theoretic Approaches to Embedded Trust. In *Oxford Handbook of Social and Political Trust*. Eric M. Uslaner (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 305–334.
- Vit Eszter (2018): Jóléti rezsimek és a bizalom kapcsolata. *Socio.hu* 2018(2): 45–71. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.2.45>
- Welzel, Christian (2010): How Selfish Are Self-Expression Values? A Civicness Test. *Journal of Cross Cultural Psychology* 41: 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022022109354378>
- Wilson, James Q. (1993): *The Moral Sense*. New York: Free Press.
- Yamagishi, Toshio és Midori Yamagishi (1994): Trust and Commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion* 18(2): 129–166.
- Zmerli, Sonja és Kenneth Newton (2008): Social Trust and Attitudes Toward Democracy. *Public Opinion Quarterly* 72(4): 706–724. DOI: <https://doi.org/10.1093/poq/nfn054>

Bodor Ákos

---

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)

Hegedüs Márk

---

tudományos segédmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest); doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Demográfia és Szociológia Doktori Iskola (Pécs)

Grünhut Zoltán

---

tudományos főmunkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)